

УДК 340.15(477)“15”:347.63

*А. В. Гавловська,
здобувач кафедри історії держави та права ОНЮА*

ІНСТИТУТ ОПІКИ І ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ ЗА СТАТУТАМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

У наш час питання захисту прав та законних інтересів громадян залишаються надзвичайно актуальними. Порушення прав неповнолітніх, відсутність узгоджених дій органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо їх захисту — усе це призводить до складних наслідків: дитина лишається поза увагою суспільства. Тому особливою формою турботи про майбутнє держави — дітей — є система органів опіки та піклування.

Після проголошення України незалежною державою посилився науковий інтерес до законодавчої спадщини українського народу. Величезне значення в цьому ракурсі має законодавство, яке діяло в українських землях у XVI ст. Серед пам'яток писаного права того часу першочергове місце займають Статути Великого князівства Литовського — джерела правової культури українського народу [1].

Наукові дослідження історії права України активно почали проводитися ще з початку XIX ст. Науковий аналіз норм статутів Великого князівства Литовського робили такі історики права Київського, Московського, Петербурзького університетів Російської імперії, як І. Данилович [2], М. Владимирський-Буданов [3], Ф. Леонтович [4], М. Максимейко [5] та інші видатні науковці XIX — початку XX ст. Головні висновки їх наукових пошуків зводилися до того, що правова система в українських землях на кінець XVI ст. була результатом синтезу правових систем України, Литви, Білорусії та Польщі.

Вивчення джерел права, які діяли на українських землях у XVI ст. були продовжені у 20-ті роки XX ст. Центром дослідження стала АН УРСР. В її системі було створено Комісію, яка вивчала історію західноруського і українського права. У ній працювало близько 20 досвідчених науковців, серед яких Д. Багалій, О. Левицький, М. Максимейко, І. Малиновський [6].

Слід наголосити, що найважливішою пам'яткою права Литовсько-Руської держави були статuti 1529, 1566, 1588 рр.

Протягом шістдесяти років (1529–1588) тричі було здійснено кодифікацію права на території українсько-білоруських земель. Деякі дослідники трактують статuti як три послідовні редакції однієї й тієї ж пам'ятки. Але більшістю вчених було доведено, що ми маємо справу з різними пам'ятками права. На сьогодні ця точка зору є пануючою [7].

У Великому князівстві Литовському кодифікаційні тенденції проявились у 1501 році, коли у Волинському привілеї великий князь Олександр декларував, що він буде діяти «пока права Статута в отчизне нашей вставим» [8]. Справжня кодифікація права в князівстві розпочалася в 1514 році. Проект Статуту

був поданий сейму в 1522 році, остаточний текст його було затверджено на Віленському сеймі лише в 1529 році.

Унікальність статуту 1529 р. полягає в тому, що в нього органічно поєднаними пластами увійшли, зокрема, деякі положення Руської Правди, норми звичаєвого (українського, білоруського та литовського) права, напрацьовані адміністративною та судовою практикою, ряд пунктів із польських та німецьких суддебників, у тому числі з Саксонського Зерцала, яке значною мірою вплинуло на формування правових систем Центрально-Східної Європи [9].

Зазначимо, що на формування правової системи Великого князівства Литовського впливала і західна традиція права, але визначальною тут завжди була східна традиція, яку репрезентувала багата правова спадщина Київської Русі. Із самого початку свого існування Велике князівство Литовське формувалося як багатонаціональне, як Литовсько-Руська держава. Просвітництво і культура українського і білоруського народів не могли не вплинути на загальний хід кодифікаційних робіт у Великому князівстві Литовському. Завдяки цьому тут сформувалася правова система, яка суттєво відрізнялася від класичної системи римського права, і в підвалини якої були вмуровані такі демократичні принципи, як суверенітет держави, єдність права, пріоритет писаного права. Свого часу на цих основних принципах трималася державно-правова система Візантії [10].

Українські землі, які були невід'ємною частиною Великого князівства Литовського, без сумніву зазнали загальноєвропейського впливу. Проте тут народжувалася своєрідна правова культура, відмінна від західної. Правова культура українського народу перебувала під постійним зовнішнім тиском і розвивалася в гострому протиборстві як із західною, так і східною правовими традиціями. Але якщо східна правова традиція з її духовними підвалинами була близькою українському народові, то західна правова традиція з її еkleктичністю, протиріччями, частими змінами основних правових понять і інститутів була для нього чужою. Український народ міцно тримався «старини» і дуже обережно, навіть підозріло, ставився до всякої «новини». Правова система писаного права, яка складалася тут, не тільки зберегла свою правову спадщину, але й увібрала в себе все краще, що було досягнуто в інших країнах, а багато в чому і перевершила їх. Інтуїтивно вдалося витримати закон балансу своїх і набутих, запозичених правових елементів, що вберегло українську правову культуру від деградації, або навіть від цілковитого знищення [11].

За формою систематизації Статут 1529 р. був зводом законів, який містив систематизоване земське і звичаєве право і ряд кодифікованих нових норм права.

У статуті 1529 р. досить детальну регламентацію отримало опікунське право. Інституту опіки у Статуті присвячено цілий розділ — п'ятий, який має назву «Про опікунів». Цей розділ містить 20 артикулів. Вони містять норми опікунського (арт. 1–9), а також спадкового права (арт. 10–20). У перших дев'яти артикулах регламентувалося коло осіб, які могли бути опікунами, порядок їх призначення і перепризначення, обов'язки, відповідальність. Так опіка призна-

чалася над неповнолітніми і їхнім майном, проте головна увага приділялася майну. Опікунами за законом вважалися батько чи мати неповнолітнього, а також найближчі родичі. Сторонні особи могли призначатися опікунами за заповітом батьків або за рішенням суду. Опікун призначався з того стану, до якого належала особа, яку опікували, оскільки він повинен був нести всі повинності і володіти не меншою дієздатністю, ніж власник, який залишив майно неповнолітньому. Опікун не мав права відчужувати майно осіб, які були у нього під опікою. Закон стояв на захисті тих, кого опікували: «А серебщизны и вин опекаельники и иные пожитки або скарбы потратили, або люди розогнали, а то бы на них правом переведено, тогда все подле рейстров з своїх именьи мають де тем наповнити» [12, Статут 1529 р., розд. V, арт. 7]. Справи з позовів до неповнолітніх про відчуження майна призупинялись, як правило, до досягнення ними повноліття. Така детальна регламентація інституту опіки свідчила про підвищений інтерес держави щодо захисту права власності сиріт.

Для розроблення проекту II Литовського статуту у 1551 р. було створено комісію з 10 осіб (п'ятеро католиків і п'ятеро православних), до складу якої увійшли «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктор прав чужоземних», які статут склали і написали. Статут було затверджено сеймом у 1554 р., але він набув чинності тільки з 1566 р. [13].

Зміцнення позицій шляхти в державі вимагало посилення охорони її майнових прав. Розділ VI «Про опіку» Статуту 1566 р. містить тільки норми, які захищають права неповнолітніх шляхетських дітей і регулює інститут опіки. Розділ містить 13 артикулів.

У першому артикулі визначається мета призначення неповнолітнім сиротам опікунів: забезпечити перебування маєтності в руках членів роду. А також визначається вік повноліття: 18 років для чоловіків і 15 — для жінок, чого не було визначено в Статуті 1529 р.

Другий артикул встановлює, що після смерті матері опікуном неповнолітніх дітей вважається батько. Нерухоме майно матері спадкують діти, а батько-опікун не включався до кола спадкоємців.

Третій артикул містить порядок призначення опікунів за заповітом і за законом у випадку смерті обох батьків. Опікуни призначалися в такій послідовності: старший повнолітній брат, якщо такого не було — дядьки по батьківській лінії, інші батькові родичі, за їхньої відсутності — родичі матері. Якщо не було родичів, то опікуна призначав уряд. Також визначалися вимоги, яким мали відповідати опікуни: «добре осілі у тому ж повіті, де опікатися будуть, аби господарство такого опікуна було рівним з тим маєтком, який в опіці буде мати.....не вельми похилого віку, не хворий, розторопний, розумний, той, хто з собою добре володів і дім свій розторопно і обачно вів» [14].

В 4–5 артикулах підтверджується відповідальність опікуна за збереження майна опікуваних, визначаються межі повноважень опікуна у розпорядженні опікуваним маєтком, а також право опікуваних дітей після досягнення повноліття звертатися до суду за відшкодуванням заподіяних опікуном збитків.

Артикули 6–7 встановлюють, що при заподіянні шкоди неповнолітнім дітям,

їхні інтереси в суді захищає опікун, а також вони не мають позиватися до суду, навіть через опікунів, крім випадків, зазначених в статті 8.

Дев'ятий стаття встановлює, що старший повнолітній брат-опікун несе одноосібну відповідальність за збитки, які зазнав маєток під час опікунства, але отримані прибутки мають бути поділені між усіма спадкоємцями порівну.

Стаття 10 містить норму про невідчужуваність маєтків опікуваних дітей.

Стаття 11 логічно продовжує статті 8 і 9. У ній дозволяється старшому брату-опікунові засталяти маєток неповнолітніх спадкоємців або сплачувати з нього борги, однак рівними сумами з частки кожного спадкоємця.

В статті 12 забороняється опікунам виплачувати судові стягнення з маєтку опікуваного.

Закон встановлює, що у випадку смерті опікуна, який розпочав згідно із заповітом судову справу, новий опікун має продовжувати цю справу в суді. (ст. 13).

Статут 1566 року перевершує Статут 1529 року за рівнем кодифікаційної техніки, а також за обсягом і змістом. Рівень систематизації галузевих норм у II Статуті значно вищий за її рівень у Статуті 1529 року, в якому норми опікунського права викладаються в одному розділі з нормами спадкового права.

III Статут був затверджений відповідно до процедур того часу спеціальним актом короля Польщі і Великого князівства Литовського 28 січня 1588 року. У листопаді 1588 року він був надрукований і вступив в силу.

У вступі до III Статуту, написаного Левом Сапегою, підкреслювалося, що метою правової держави є охорона прав і свобод громадян.

Правова система за Статутом 1588 року — це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез був вдалим і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття Статут являв собою взірці для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях. Слід також підкреслити, що III Статут діяв на всіх українських землях, які входили до складу Речі Посполитої [15].

Статут 1588 року складався з 14 розділів, які нараховували 488 статей. У ньому більш детально, ніж у першому і другому викладаються норми державного, цивільного, кримінального, процесуального, сімейного, земельного та інших галузей права. Прийняття статуту 1588 року мало виключно важливе значення для всієї подальшої історії розвитку правової думки України. Після Люблінської унії на українських землях чинним залишався Статут 1566 року. Судова практика опиралась на нього навіть після прийняття Статуту 1588 року. Але з часом норми Третього Статуту поступово витіснили норми Статуту 1566 року і відбувалося це стихійно, без будь-яких вказівок польського уряду. Норми Статуту 1588 року застосовувалися у тій частині України, яка у XVII ст. була приєднана до Московської держави, а також на тих українських землях, які продовжували залишатись у складі Польщі [16].

Значним був вплив українського права на законодавчу систему спочатку

Литовсько-Руської, а пізніше Польсько-Литовської держави. I, II та III статуту за правом вважаються видатними пам'ятками права литовського, російського, українського та білоруського народів. Рівень законодавчої техніки, прогресивні сутність та зміст вивели ці законодавчі акти на передові позиції європейської юридичної думки [17].

У наш час, коли точиться гостра дискусія на суспільному і державному рівнях про визначення напрямків розвитку України, важливе значення має звернення до власних історично-правових джерел. Через певні історичні обставини українські землі опинились у сфері впливу двох культур, двох цивілізацій, західної і східної. Статуту 1529, 1566, 1588 рр. є тими важливими історичними документами, які допоможуть з'ясувати ступінь взаємопроникнення візантійської і західноєвропейської правових культур, їхній вплив на українську правову культуру і визначити подальший напрямок економічного, політичного, соціального і правового розвитку України.

Література

1. Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паськова. — Одеса, 2002. — С. 5.
2. Данилович И. Взгляд на литовское законодательство и Литовские Статуты // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. — М., 1841. — Т. 1. — С. 1-46.
3. Владимирский-Будапов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. — К., 1889-1890.
4. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. — С.Пб., 1894.
5. Максимейко П. А. Русская Правда и литовско-русское право. — К., 1904.
6. Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паськова. — Одеса, 2002. — С. 13.
7. Музиченко П. Історія держави та права України. — К., 2000. — С. 132.
8. Там само. — С. 133.
9. Яковенко П. У XVI столітті ми жили в правовій державі // Старожитності. — 1991. — Ч. 1. — С. 10.
10. Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паськова. — Одеса, 2002. — С. 5.
11. Там само. — С. 19.
12. Там само. — С. 237.
13. Історія держави та права України: У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гопчарепка. — К., 2003. — Т. 1. — С. 187.
14. Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паськова. — Одеса, 2003. — С. 336.
15. Музиченко П. Історія держави та права України. — К., 2000. — С. 136.
16. Статуту Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3, кп. 1: Статут Великого князівства Литовського 1588 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Паськова. — Одеса, 2004. — С. 14.
17. Музиченко П. Історія держави та права України. — К., 2000. — С. 142.